

Павло АРТИМИШИН

[Рец. на]: Смирнов А. История Южной Руси. – Москва: Алгоритм, 2008. – 352 с.

Після розпаду СРСР та виникнення на його місці нових держав, серед багатьох науковців та публіцистів з'явилося зацікавлення їхньою історією, розвитком, прогнозами перспектив у майбутньому. Не стала винятком й Україна, адже українознавчі студії набули особливої популярності якраз після 1991 р., коли в країні активно почали публікуватись як вітчизняні розвідки і дослідження іноземних авторів, так і перевидавалась діаспорна література, що так чи інакше стосувалась української історії. При цьому йшлося про якісну аналітику та про науково-популярну публіцистику, якій притаманна політична тенденційність та бажання автора, ігноруючи пласти сучасної історіографії та наявної джерельної бази, обґрунтувати вже заздалегідь стверджену ним позицію. Отже, наявність якісних рецензій та конструктивної критики історіографічних позицій, що з'являються, є особливо важливим та актуальним у час, коли здійснюються спроби перетворення історії із науки на знаряддя політиків для маніпуляцій історичною пам'яттю.

Рецензоване видання побачило світ у 2008 р. у московському видавництві “Алгоритм”, його обсяг – 352 сторінки. Автор книги – Олександр Смірнов, економіст та філософ із Харкова, який протягом останніх років розробляє теорії економічних циклів, що впливають і на процеси в історії.

Книга складається зі вступу, двох розділів, кожен з яких поділяється на глави (всього – 28), висновків, списку використаної літератури. Структура роботи побудована за хронологічно-проблемним принципом. При цьому перший розділ охоплює період від найдавніших часів до кінця XIX ст., коли, на думку автора, мала місце історія “Південної Русі”, а другий – історію власне України, яка, за переконанням автора, охоплює лише період XX – поч. XXI ст.

Завдяки такій структурі О. Смірнов намагався досягнути поставлену перед собою мету – “цілісного осмислення української (південноруської) історії, та її зв'язку із процесом становлення української державності і суспільства на початку XXI ст.”¹. Необхідність появи такої роботи О. Смірнов вбачав у нібито відсутній в українській історіографії традиції використання історико-генетичного та порівняльного методів у дослідженнях, “ігноруванні” українськими істориками досягнень польських та російських науковців, “маніпуляціях” фактами та джерелами, які, на його думку, здійснювали представники української історичної науки². Отже, пропонується автором книга повинна була заповнити нішу “по-справжньому об'єктивних” праць із

¹ Смирнов А. История Южной Руси. – Москва: Алгоритм, 2008. – 352 с.

² Там само. – С. 5–8.

вітчизняної історії. Однак, як можемо побачити вже із самої назви книги, О. Смірнов, звинувачуючи українських дослідників у невикористанні ними історико-генетичного методу, сам його почасти ігнорує, застосовуючи нерідко для всієї української історії терміни “Південна Русь”, “Малоросія”, “Новоросія”, “малорос”, “русин” і т. д., які характерні лише для окремих її періодів. Водночас із тексту випливає й інша її мета – політична, адже автор постійно наголошує на неєвропейськості, “євроазійськості” України, що мало б заперечити просєвропейську політику Віктора Ющенка, який на час видання книги займав пост Президента України. Вищезгадане значно підважує тезу автора про нетенденційний характер його розвідки.

Відсутність наукових посилань у тексті ускладнює визначення джерельної бази, на якій ґрунтувалося дослідження О. Смірнова. Часто автор наводить тези без зазначення навіть у тексті, на основі якого джерела він їх формулює, що викликає підозру щодо їх достовірності. Із зазначених у списку використаних джерел позицій можемо ствердити, що в основі книги – опубліковані джерела, зокрема збірники документів³, мемуаристика (спогади⁴,

³ Архив русской революции: в 22 т. / [под. ред. Н. Гессена]. – Москва: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 1. – 311 с.; Голод 1921–1923 років в Україні: зб. док. і мат. / [упоряд. О. Мовчан]. – Київ: Наукова думка, 1993. – 240 с.; Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів / [кер. кол. упоряд. ред. Я. Пиріг]. – Київ: Політвидав України, 1990. – 605 с.; Голод в Україні 1946–1947: док. і мат. / [відп. ред. В. Смолій, упоряд.: О. Веселова (гол. упоряд.), Т. Гриценко та ін.]. – Київ; Нью-Йорк: В-во М. Коць, 1996. – 376 с.; Колективізація і голод на Україні, 1929 – 1933 рр.: зб. матер. і док. / [відп. ред. С. Кульчицький; упоряд.: Г. Михайличенко, Є. Шаталіна]. – Київ: Наукова думка, 1992. – 736 с.; *Косик В.* Розкол ОУН 1939–1940 рр.: зб. док. і матер. / В. Косик. – Львів, 1997. – 234 с.; Селянський рух на Україні: 1560–1647 рр.: зб. док. і матер. / [упоряд.: Г. Боряк та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1993. – 357 с.; Українська Центральна Рада: док. і матер.: у 2 т. / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1996 – Т. 1. – 590 с.; Українська Центральна Рада. – Т. 2. – 424 с.

⁴ *Антонович В.* Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Антонович; [упоряд.: О. Тодійчук, В. Ульяновський; вст. ст. та коментарі В. Ульяновського]. – Київ: Либідь, 1999. – 816 с.; *Бородиевич Е.* В чотирикутнику смерті: причинки до трагедії УГА на Великій Україні / Е. Бородиевич. – Нью-Йорк: Українське в-во “Говерля”, 1975 – 86 с.; *Бульба–Боровець Т.* Армія без держави: слава і трагедія українського повстанського руху: спогади / Т. Бульба–Боровець. – Київ; Торонто; Нью-Йорк, 1996. – 270 с.; *Бьюкенен Дж.* Мемуари дипломата / Дж. Бьюкенен. – Москва: Международные отношения, 1991. – 344 с.; *Грушевський М.* Автобіографія / М. Грушевський. – Торонто: Союз Українського Студентства Канади, 1965. – 16 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє – минуле (1914–1918): у 2-х ч. – Львів: Червона калина, 1923. – Ч. 1: Галицька руїна 1914–1917 років. – 131 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє – минуле (1914–1918): у 2 ч. / Д. Дорошенко. – Львів: Червона калина, 1923. – Ч. 2: З початків відродження української державності (Доба Центральної Ради). – Львів: Червона калина, 1923. – 98 с.; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа. – Дніпропетровськ: Січ, 2001. – Ч. 1: І. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія; ІІ. Кам'янецька доба. – 415 с.; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. – Ч. 2: ІІ. Зимовий похід; ІІІ. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. – 334 с.; *Махно Н.* Воспоминания / Н. Махно. – Москва: Республика, 1992. – 338 с.; Революция на Украине по мемуарам белых / [сост. С. Алексеев, под ред. Н. Попова]. – Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1930. – 435 с.; *Скоропадський П.* Спомини / П. Скоропадський; [передм. Г. Папакіна]. – Київ: Україна, 1992. – 112 с.

описи⁵, щоденники⁶), тексти хронік⁷, видані листування⁸. Попри використання, здавалось би, значного пласту джерел, переважно більшість з них становлять видання ще 1990-х років, при цьому фактично проігноровані публікації, що вийшли у світ після 2004 р., у яких могли бути оприлюднені матеріали, які б доповнили, а то й спростували б частину тверджень автора.

Така ж ситуація і з використаною літературою, де переважають українські видання 1990-х років та перевидання діаспорних публікацій, які, справді, деколи, як стверджує О. Смірнов, є тенденційними, а то й аматорськими і ненауковими, а також сучасні українські та російські науково-популярні розвідки, компетентність авторів яких нерідко підлягає сумніву, до прикладу, Олеся Бузини⁹. Водночас автор обійшов увагою значну частину наукових праць, написаних фаховими істориками, до прикладу, навіть узагальнюючі видання з української історії Н. Яковенко¹⁰ та Я. Грицака¹¹. З іноземних видань наявні лише російські. Це значно обмежує інформаційну базу дослідження, зумовлює його однобічність.

Текст книги написаний російською мовою, легко читається, однак через словесні звороти та риторичні запитання, до яких нерідко звертається автор, нагадує не наукове, а науково-популярне видання, орієнтоване на широкий загал читачів. Крім цього, для нього характерні постійні повторення вже сказаних тез по декілька разів у різних місцях. Текст хибує й описками: помилками в іменах (до прикладу, засновника Січі на о. Хортиця Дмитра Байду-Вишневецького називає Михайлом¹²), прізвищах (до сучасних українських істориків відносить Дмитра Багалія, дослідника, який помер ще у 1932 р.¹³), датуваннях (Конотопську битву 1657 р. датує 1658 роком¹⁴;

⁵ *Гійом Левассер де Боплан*. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Гійом Левассер де Боплан; [пер. з франц. Я. Кравця, З. Борисюк. – Київ: Наукова думка; Кембрідж: Укр. наук. ін-т, 1990. – 256 с.; *Герберштейн С.* Записки о Московии / С. Герберштейн; [пер. с нем. А. Малеина, А. Назаренко; под ред. В. Янина]. – Москва: Изд-во МГУ, 1988. – 430 с.; *Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.* / [упоряд. Т. Ананьєва]. – Київ: Наукова думка, 1997. – 325 с.

⁶ *Єфремов С.* Щоденники. 1923–1929 рр. / С. Єфремов. – Київ: ЗАТ «Газ. «Рада»», 1997. – 848 с.

⁷ *Еврейские хроники XVII столетия. Эпоха “хмельничины”* / [сост. С. Боровой]. – Иерусалим: Гешарим, 1997. – 287 с.; *Хроника Быховца* / [предисл., коммент. и пер. Н. Улащика; отв. ред. М. Тихомиров]. – Москва: Наука, 1966. – 154 с.

⁸ *Максимович М.* Листи / М. Максимович; [упоряд. і вступ. ст. В. Короткого]. – Київ: Либідь, 2004. – 312 с.

⁹ *Бузина О.* Тайная история Украины–Руси / О. Бузина. – Киев: Изд-во “Довіра”, 2006. – 319 с.

¹⁰ *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – Київ: Генеза, 1997. – 380 с.

¹¹ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.

¹² *Смирнов А.* История Южной Руси. – С. 78.

¹³ Там само. – С. 18.

¹⁴ Там само. – С. 111.

передача І. Виговським булави Юрію Хмельницькому у 1659 р. датується 1559 роком¹⁵; Андрусівське перемир'я 1667 р. автор датує 1654 роком¹⁶; “Історію русів”, написану наприкінці XVIII ст., датує XVII століттям¹⁷; IV Універсал Української Центральної Ради від 22 січня 1918 р. у книзі датується 25 січня¹⁸), історичних термінах (Південно-Західний край, адміністративно-територіальне утворення у складі Російської імперії, що охоплювало Київську, Подільську та Волинську губернії, названо у книзі Південно-Східним краєм¹⁹; створене у 1734 р. Правління гетьманського уряду називає Другою Малоросійською колегією²⁰, а останню, утворену у 1764 р., називає Третьою Малоросійською колегією²¹). Такі помилки могли виникнути як внаслідок технічних причин, так і через некомпетентність О. Смирнова.

Оригінальною у роботі є спроба автора книга пояснити закономірності та логіку розвитку української історії через концепцію “ритмів Євразії”. Згідно з останньою, сучасна територія України постає як буферна зона між трьома сторонами: європейською цивілізацією, мусульманською цивілізацією та євразійською субцивілізацією²². У цьому “трикутнику” Україна, на думку автора, зазнавала зовнішніх впливів, які і визначали її історію. Наприклад, вплив європейської цивілізації – прихід варягів у Новгород, а потім і в Київ став вирішальним, за переконанням О. Смирнова, для створення Київської Русі як держави²³. Мусульманська цивілізація (Кримське ханство та Османська імперія) через набіги та зовнішню дипломатію регулярно відігравала роль як конструктивного, так і, значно частіше, деструктивного чинника в історії “Південної Русі”.

Однак, на думку автора, впливовішими та доленоснішими для території сучасної України були “ритми Євразії” – простору, який простягався від Карпат і Балтійського моря аж до Тихого океану та сучасного російсько-китайського кордону²⁴. Саме з цього простору у II тисячолітті до н. е. значна частина індоєвропейців, зокрема і предки слов'ян, переселились у Європу, що посприяло формуванню античної, а згодом – європейської цивілізації. У III ст. н. е. терени сучасної України зазнали впливу готів, представників європейської цивілізації, однак у IV ст. н. е. їх перемогли “ритми Євразії” – гуни. Згодом “ритми Євразії” проявились у вторгненні аварів та угрів, і саме ці міграції, на думку О. Смирнова, посприяли переселенню частини слов'янських племен у VIII ст. на територію майбутньої Київської Русі, яка виникла, як вже згадувалось, через вплив європейської цивілізації у вигляді приходу норманів²⁵. На думку автора,

¹⁵ *Смирнов А. История Южной Руси.* – С. 11.

¹⁶ Там само. – С. 214.

¹⁷ Там само. – С. 79.

¹⁸ Там само. – С. 182.

¹⁹ Там само. – С. 215.

²⁰ Там само. – С. 132.

²¹ Там само. – С. 135.

²² Там само. – С. 38.

²³ Там само. – С. 45.

²⁴ Там само. – С. 49.

²⁵ Там само. – С. 49–51.

Київська Русь як отримала державність завдяки зовнішнім чинникам, так і втратила її через них (монгольську навалу)²⁶.

Період XIV–XVIII ст. характеризується автором як час протистояння на території сучасної України “європейських” Угорщини, Литви, Польщі (дві останні у 1569 р. об’єдналися у Річ Посполиту) та Швеції проти “євразійської” Золотої Орди, а згодом й Московії (Росії). Третьою стороною протистояння була мусульманська цивілізація (Кримське ханство та Османська імперія)²⁷. Цей період завершився розпадом Речі Посполитої та виникненням і зростанням Російської імперії, що, на думку автора, було проявом чергового розгортання “євразійського ритму”.

Протягом “довгого XIX століття” (кінець XVIII ст. – 1918 р.) на теренах сучасної України О. Смірнов спостерігає період тривалого консенсусу між “Європою” (Австрією, з 1867 р. – Австро-Угорщиною, у складі якої перебували Галичина, Буковина та Закарпаття) та “Євразією” (Росією, у складі якої перебувала більшість українських земель), який усе ж завершився Першою світовою війною та розпадом обох імперій²⁸.

Останній “ритм Євразії” О. Смірнов датував серединою та другою половиною XX ст., коли у ході Другої світової війни комуністичний глобальний проект, що реалізовувався в СРСР, приєднав до складу останнього Західну Україну, Західну Білорусь, країни Прибалтики, а також створено соціалістичний блок держав у Центрально-Східній Європі²⁹. Після розпаду СРСР, на думку О. Смірнова, Україна опинилась на роздоріжжі: між “природнім” для неї “євроазійством”, яке зараз переживає час занепаду, та “нав’язаним” США ринковим глобальним проектом³⁰.

Однак оригінальність такої концепції не робить її достовірною, а особливо – істинною. Проводячи місцями справді якісну і цікаву аналітику, О. Смірнов, захопившись ідеєю України як буферної зони, фактично цілком ігнорує потенціал місцевого населення, відводить йому роль лише пасивного стороннього спостерігача подій.

Наприклад, Київська Русь постає у книзі лише як наслідок приходу норманів, які становили “цивілізоване, державне” начало, що посприяло переходу місцевих племен від первісності до цивілізації³¹. О. Смірнов виступає прихильником т. зв. “норманської теорії”, яку у сучасному науковому товаристві вважають застарілою. Сьогодні серед більшості істориків панує консенсус щодо питання про походження Рюриковичів та їхньої роль у заснуванні середньовічної Київської держави. Вважається, що нормани справді впродовж IX ст. поступово осідали на теренах розселення східних слов’ян, становлячи невелику і мобільну військову групу, яка проживала окремо від місцевого населення, і накидала останньому відносини данництва та союзництва. Первісним джерелом добробуту такої “держави без території” було збирання з навколишніх територій данини та її перепродаж у Візантії, а Київ став важливим пунктом такої торгівлі. Отже, поступово відбувався процес консолідації місцевих племен довкола київського надплеменного

²⁶ Смирнов А. История Южной Руси. – С. 51.

²⁷ Там само. – С. 52–58.

²⁸ Там само. – С. 58–59.

²⁹ Там само. – С. 59.

³⁰ Там само. – С. 59–60.

³¹ Там само. – С. 27.

центру, який завершився лише на початку XI ст.³². Однак “норманський чинник” був не вирішальним, а лише сприятливим для розвитку місцевого державотворчого потенціалу. Так, візантійсько-готський історик VI ст. Йордан у своїй праці “Про походження та історію готів” пише про боротьбу Антського союзу, військового об’єднання східних слов’янських племен між Дністром та Дніпром, проти остготів у 70-х роках IV ст., в результаті якої очільника антів Божа та ще 70 старійшин було страчено для залякування решти населення³³. Однак союз існував ще близько 250 років і відомості про нього обриваються лише у 602 р. з останньою згадкою про антів, яка належить Феофілактору Сімокатті. Тоді, припускають, вони були розгромлені навалюю аварів, однак на їх терени переселись склавини, слов’янські племена, що до цього заселяли простори на північ від Дунаю. Саме вони стали основою для формування Лука-Врублівецької археологічної культури – пудгунтя Київської Русі³⁴. Відоме також дулібське городище, що виявлене біля сучасного с. Зимне у Волинській області, і датується VI–VII ст. Археологічні розкопки свідчать про наявність тут потужного центру ремесла, торгівлі та адміністрації³⁵. Схожі поселення у цей же період виникали і на території інших племінних союзів. Такі приклади демонструють, що ще до приходу норманів було розпочато процес формування державності, і “люди з півночі” лише завершили його.

Галицько-Волинське князівство, спадкоємець Русі, зображується у книзі як наслідок монгольської навали, а Данило Галицький – як ставленик монголів, який мав протистояти угорському королю Белі IV³⁶. Це не відповідає дійсності, адже відомо, що Галицько-Волинська держава виникла ще у 1199 р, тобто майже за 40 років перед навалюю Батия³⁷. Щодо Данила Галицького, то ще у 1223 р. під час битви на р. Калці він воював у русько-половецькому війську проти монголів, і навіть отримав поранення³⁸. У 1238 р., до вторгнення Батия у Південну Русь, Данило врешті заволодів Галичем (після невдалих спроб 1230 р. та 1233 р.) і закріпив свою перемогу у битві під Ярославом 1245 р. проти ставленика галицьких бояр Ростислава та угорського і польського військ, що його підтримували³⁹. Лише після цієї перемоги Данила Батий, остерегаючись подальшого зростання Галицько-Волинської держави, вирішив підкорити князя. Під час дипломатичних переговорів у золотоординській столиці Сарай між Батием та Данилом, останній отримав підтвердження на Галицько-Волинське князівство⁴⁰. Отже, підданство Золотій Орді було не причиною успішного становлення

³² *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Четверте видання. – Київ: Критика, 2009. – С. 37.

³³ *Гусев В.* Історія України: підручник для іноземних студентів вищих навчальних закладів / В. Гусев. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – С. 14.

³⁴ *Винокур І.* Археологія України: підручник / І. Винокур, Д. Телегін. – 2-ге вид., доп. і перероблене. – Тернопіль: В-во “Навчальна книга – Богдан”, 2008. – С. 298.

³⁵ Там само. – С. 292.

³⁶ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Четверте видання... – С. 52.

³⁷ *Крип’якевич І.* Галицько-Волинське князівство / І. Крип’якевич. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 85.

³⁸ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 103.

³⁹ *Крип’якевич І.* Галицько-Волинське князівство... – С. 96–98.

⁴⁰ Там само. – С. 100.

Данила Галицького як правителя, а її наслідком. Зрештою, у таких же підданських відносинах із Золотою Ордою перебували й інші князі, зокрема і Північної Русі.

Необґрунтованою видається теза О. Смірнова про те, що однією із причин початку повстання Хмельницького, яке переросло згодом у національну революцію, були міжцивілізаційні протиріччя “Європи” та “Євразії”⁴¹. На нашу думку, боротьба між “цивілізаціями” була не причиною, а наслідком активної зовнішньої політики, яку проводив Богдан Хмельницький. В результаті останньої спочатку було сформовано союз новонародженої Гетьманщини із татарами, проводились паритетні переговори із Річчю Посполитою, Молдовою, Валахією, Трансільванією, Швецією, Англією, Османською імперією та іншими державами, а у 1654 р. утворився союз Гетьманщини із Московським царством. Отже, Гетьманщина поставала активним гравцем у геополітиці, зі словом якого рахувались, а не “безликим” простором, де відбувалася боротьба між “Європою”, “Євразією” та мусульманським світом. Принагідно зауважимо, що недостовірною вважаємо тезу О. Смірнова про те, що у 1647 р. Богдан Хмельницький був васалом кримського хана Іслама-Гірея III⁴². Яскравим прикладом того, що йдеться про рівноправний військовий союз свідчать слова Силуяна Мужилівського, одного з наближених до гетьмана осіб, який зазначав, що татари після перемовин почали допомагати козакам “яко воїн воїнові”⁴³, а у листуванні між Б. Хмельницьким та ханом вони звертались одне до одного “приятель”, а не як до пана чи підданого⁴⁴. З точки зору тодішньої геополітики для Б. Хмельницького було значно вигідніше за потреби стати васалом сильнішої Османської імперії, аніж Кримського ханства, яке саме було у васальних відносинах з Османами. Однак неоднозначною є теза автора про те, що у 1651 р. Гетьманщина стала васалом Османської імперії⁴⁵. Беззаперечно, ще із 1648 р. гетьман проводив складну зовнішньополітичну гру, у якій місце імперії Османів було далеко не останнім. Більше того, відомо про активні переговори між Чигирином та Стамбулом, на яких справді розглядалося питання про султанську протекцію над Гетьманщиною. Зокрема, у 1651 р. до Чигирини прибуло османське посольство з офіційним листом, у якому йшлося про протекцію, а у 1653 р. гетьманові прислано клейноди правителя, який визнав зверхність султана⁴⁶. Проте цьому проекту так і не судилось здійснитись, не в останню чергу через підтримку гетьманом не турецького ставленика у Молдові Ш. Георгіцу, а його суперника В. Лупула, а після підписання Переяславської угоди 1654 р. між Гетьманщиною та Московським царством османський протекторат став на деякий час неактуальним.

Переяславську угоду 1654 р. О. Смірнов оцінює як утвердження московського протекторату над Гетьманщиною, однак вважає, що сам договір нічого не вирішив би, і ключову роль в подальшому підкоренні Гетьманщини відіграв військовий та економічний потенціал Московського царства⁴⁷. На нашу думку, через відсутність

⁴¹ Смирнов А. История Южной Руси. – С. 57.

⁴² Там само. – С. 99.

⁴³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 322.

⁴⁴ Там само. – С. 344.

⁴⁵ Смирнов А. История Южной Руси. – С. 105.

⁴⁶ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 345–346.

⁴⁷ Смирнов А. История Южной Руси. – С. 106.

оригінальних документів угоди, питання характеру відносин між Чигирином та Москвою надалі залишається дискусійним, а рівень реалізації договору насамперед залежав не від потенціалу Московської держави, а від перемог та прорахунків гетьмана і його оточення. Лише смерть Б. Хмельницького у 1657 р., відсутність рівнозначного йому за політичним хистом наступника та міжусобні сутички козацької старшини за владу спровокували боротьбу на території Гетьманщини зовнішніх сил, що призвело до “Руїни” та розколу держави.

Заради справедливості, необхідно віддати належне автору книги, який не займається безапеляційним “тавруванням” постаті І. Мазепи як зрадника, а намагається проаналізувати його мотиви переходу на сторону шведського короля Карла XII. О. Смирнов вважає цей крок закономірною реакцією на політику Петра I щодо козаків, яких використовували на важких роботах під час будівництва Петербурга, каналів, а також у походах на Кавказ і Прибалтику⁴⁸. Основними ж причинами поразки союзу шведського короля і І. Мазепи автор книги вбачав у пасивній реакції на перехід гетьмана на сторону Карла XII більшості населення Гетьманщини та в браковій військової хисту у гетьмана⁴⁹. Якщо із тезою про пасивність населення у цей час можна ще погодитись, то твердження про недостатність військових умінь в І. Мазепи нам видається дискусійним.

Виникнення українофільського руху у Наддніпрянській Україні О. Смирнов вважає австро-угорським та німецьким проектом, що нібито мав на меті знищити Російську імперію зсередини, а формування такого ж руху в Галичині пояснює створенням Віднем противаги полякам та русофільському руху⁵⁰. Такий підхід видається політизованим та ненауковим, адже, керуючись такою логікою, все українське можна трактувати як “зрадницьке”, “штучно створене” ззовні. При цьому автор книги не враховує, що розвиток національного руху українців протягом “довгого XIX століття” нічим не відрізнявся від аналогічних процесів серед інших слов’янських народів і пройшов такі ж етапи, які виділив чеський політолог Мірослав Грох для “малих” європейських народів (чий провідні класи були асимільовані етнічно чужими панівними класами, існували як етнічна чи навіть історична спільнота, але ніколи не були самостійними політично, або ж не мали тривалої культурної традиції): академічний, культурний та політичний⁵¹. Отже, процес формування української нації був природним і закономірним, у якому першу скрипку відігравали її внутрішні потенціали (нова національна еліта – інтелігенція, що формувалась, українське підприємництво, греко-католицьке духовенство), а відносини між імперіями, у складі яких перебували сучасні українські терени у XIX ст., були лише тлом, яке сприяло, або ж перешкоджало цьому процесу.

Ненауковим вважаємо твердження О. Смирнова про спорідненість українського руху із більшовицьким, як сил, що мали на меті розколоти Російську імперію та найактивніше спричинились до цього у 1917 р.⁵². Якщо роль деконструктивного чинника більшовиків не викликає сумніву, то така ж характеристика українофілів викликає

⁴⁸ *Смирнов А. История Южной Руси.* – С. 106.

⁴⁹ Там само. – С. 126.

⁵⁰ Там само. – С. 152.

⁵¹ *Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов.* – Київ: Либідь, 1999. – С. 222–223.

⁵² *Смирнов А. История Южной Руси.* – С. 173.

сумнів. Звісно, представники українського руху були прихильниками реформування Росії, її перетворення на конституційну державу, федерацію, яка б складалась із національно-територіальних автономій, зокрема й української. Це був закономірний процес, і лише він гарантував збереження імперії, яка не могла вже існувати тільки в рамках централізованої державної системи. Однак аж до січня 1918 р., коли було проголошено IV Універсал Центральної Ради про незалежність УНР, українська політична еліта не заявляла про відділення від Росії, а лише про автономію у складі останньої, що декларувалось у її перших трьох універсалах. Навіть після захоплення більшовиками влади в Петрограді 7 листопада 1917 р., 20 листопада цього ж року Центральна Рада у III Універсалі проголосила про те, що новостворена Українська Народна Республіка (УНР) залишається у складі федеративної небільшовицької (!) Росії⁵³. Лише позбувшись ілюзій щодо можливості демократичних перетворень у Росії, Центральна Рада проголосила вже згаданий IV Універсал. Однак навіть під кінець Першої світової війни серед українського політикуму продовжували існувати певні очікування щодо демократизації Росії: підтримуваний, за визначенням О. Смирнова, “німецькими штиками”⁵⁴ П. Скоропадський 14 листопада 1918 р. опублікував грамоту, в якій задекларував федеративну спілку з Росією⁵⁵. Лише подальші драматичні події українсько-російської війни остаточно нівелювали як проект створення демократичної Росії, так і незалежної України.

Відображення історії України у складі СРСР та після розпаду останнього є найбільш політизованою, і саме у цій частині книги найбільше проявляється бажання автора видавати бажане за дійсне, відкидаючи очевидні факти. Політично замовленим виглядає переконання автора про те, що більшовики включили до складу України території, які ніколи не були Україною (“Малоросією”, територією, що після Андрусівського перемир’я 1667 р. входила до складу Гетьманщини): Слобожанщину, Новоросію, Таврію, Донбас, Одесу, щоб протиставити її російським націоналістам (денікінцям)⁵⁶. По-перше, ще у III Універсалі Центральної Ради чітко проголошувалось, що до складу УНР входять землі із переважно українським населенням: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина (включно із Одесою), Таврія (без Криму)⁵⁷. Цей факт, про який О. Смирнов не згадує, нівелює його твердження про “приєднання” до України територій у 1920-х роках, бо вони були у її складі юридично, та заперечує тезу автора про “неукраїнськість” цих земель. Звісно, більшість міського населення склали інші народи – на Сході та Півдні – росіяни та євреї, в Центрі – євреї та поляки, і лише на Полтавщині, Чернігівщині та, зауважимо, Харківщині відносна більшість містян були українцями. Однак це були переважно анклавні серед українського населення. Матеріали перепису населення Російської імперії 1897 р. чітко фіксують переважання

⁵³ Кондратюк К. Новітня історія України (1914–1945 рр.) / К. Кондратюк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С. 35.

⁵⁴ Смирнов А. История Южной Руси. – С. 189.

⁵⁵ Кондратюк К. Новітня історія України (1914–1945 рр.). – С. 56.

⁵⁶ Смирнов А. История Южной Руси. – С. 214.

⁵⁷ Третій універсал Української Центральної ради, 7 листопада 1917 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tsdea.archives.gov.ua/ua/?page=nezal_19_#U_3

чисельності українців у всіх згаданих в Універсалі землях⁵⁸. Отже, про Україну як про “штучне утворення”⁵⁹ не може йтися.

Не витримує критики й теза О. Смірнова про те, що проведення політики українізації було знаряддям для боротьби більшовиків проти російської мови та культури (“русского мира”) населення міст УСРР, і мала “примусовий, і навіть насильницький характер” (sic!)⁶⁰, хоча ця політика не реалізувалась лише в Україні, а була частиною загальносоюзної політики коренізації, що мала на меті “приручити” народи радянських республік: тимчасово визнати їхню мову, культуру, залучити до державної адміністрації. Ненауковою є думка О. Смірнова про те, що українська мова в цей час лише знаходилась на стадії становлення, а Михайло Грушевський її “придумав”⁶¹. По-перше, українська народна мова розвивалась протягом усього II тис. н. е. на розмовному рівні. Зачинателем же української літературної мови (тобто унормування народної мови) був І. Котляревський, який першим написав великі художні твори українською мовою ще на рубежі XVIII–XIX ст. (“Енеїду”, “Наталку Полтавку”, “Москаля-чарівника” та ін.). Відзначимо, що зачинатель сучасної російської літературної мови О. Пушкін народився у 1799 р. – роком пізніше виходу у світ першого видання “Енеїди”. Основоположником сучасної української літературної мови вважається Т. Шевченко, чиї традиції в розвитку літературної мови продовжили у своїй творчості І. Франко, Л. Українка, П. Мирний, М. Коцюбинський та інші письменники. Стверджуючи, що М. Грушевський “придумав” українську мову, О. Смірнов повністю ігнорує українську літературну класику “довгого XIX ст.”. Принагідно зауважимо, що процес укладення літературної мови не був чийось “проект”, а цілком відповідав аналогічним процесам XIX ст. в інших державах Європи, насамперед її Центрально-Східної частини.

Порушує О. Смірнов і дискусійне питання Голодомору 1932–1933 рр., який вважає ні етноцидом, ні геноцидом українців, а соціоцидом селян загалом у СРСР, який став наслідком розрухи структури сімейних сільських господарств більшовиками, і був частиною кремлівського проекту формування нової станової структури, характерної для доби індустріалізації⁶². Автор апелює до того, що, окрім території України, голод охопив й частину територій Казахстану, а також Росії (Середнє Надволжя, Сибір, Кубань)⁶³. При цьому О. Смірнов не враховує того факту, що в російських областях СРСР режим тиску на селян був менш жорстким, ніж в Україні та заселених українцями районах Кубані. За підрахунками А. Козицького, якщо порівняти площі російських та українських територій, уражених голодом (435 тис. км² у РСФСР та 450 тис. км² в УСРР), кількість жертв серед українського населення, навіть без врахування Кубані, була більшою щонайменше у 10 разів⁶⁴. Крім цього,

⁵⁸ Перепис 1897 р. та національний склад українського населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.i.ua/community/3062/1186940/>

⁵⁹ *Смирнов А. История Южной Руси.* – С. 217.

⁶⁰ Там само. – С. 224.

⁶¹ *Смирнов А. История Южной Руси.* – С. 82; 224.

⁶² Там само. – С. 233–236.

⁶³ Там само. – С. 237.

⁶⁴ *Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. / А. Козицький.* – Львів: Літопис, 2012. – С. 208.

якщо керівництво Кремля не мало на меті зумисно виморювати голодом українських селян, тоді виглядають незрозумілими бажання більшовиків приховати факти голоду від світового співтовариства, відмова від запропонованої українцями Галичини допомоги продуктами та створення Кремлем перешкод для діяльності в Україні добровільних організацій. Не кажучи вже про значні запаси зерна, які зберігались під охороною у сховищах, діяльність військових загонів, які чатували навколо сіл, про заборони продажу квитків на потяги селянам, які хотіли виїхати з України, присвоєння населеним пунктам та цілим районам УСРР статусу “чорної дошки”, який передбачав блокаду та посилений терор голодом цивільного населення. Ці факти говорять про цілеспрямованість та поступовість більшовицької політики щодо українського села, яка мала на меті щонайменше створення тут значно гірших умов проживання, ніж в інших радянських республіках.

Період Другої світової війни О. Смірнов зображує як протистояння двох глобальних проектів – нацистського та комуністичного⁶⁵. Однак зображення це є надто однобоким: говориться переважно про злочини німецької армії, а матеріали про диверсії Червоної армії замовчуються, радянська система, за переконанням автора книги, була “меншим злом”⁶⁶. При цьому діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) та її озброєного крила – Української повстанської армії (УПА) О. Смірнов характеризує виключно негативно, звинувачуючи їх у колаборації з нацистами⁶⁷. Безпідставно у співпраці з німцями звинувачена й греко-католицька церква⁶⁸. Більше того, жодних посилань на конкретні документи, які б підтвердили той чи інший злочин, у праці фактично немає. Одне з небагатьох джерел, згаданих у тексті, – матеріали Нюрнберзького трибуналу. Однак, використовуючи їх, О. Смірнов не врахував, що саме під час Нюрнберзького процесу ні ОУН, ні УПА, ні дивізія СС “Галичина” не були включені до списку організацій, що співпрацювали з нацистами. Навпаки, серед матеріалів трибуналу фігурували документи, у яких згадувались спроби ОУН(б) підняти антинімецьке повстання на окупованих територіях з метою створення незалежної української держави. Відома і реакція нацистів на такі настрої серед ОУН(б): айнзагруппам пропонувалось всіх виявлених бандерівців після допиту розстрілювати, а протоколи допитів відправляти начальству. Отже, члени ОУН(б) ставали жертвами за ознакою приналежності до політичної організації.

А спроби О. Смірнова ствердити протилежне є намаганням переглянути результати Нюрнберзького трибуналу, що викликає значні застереження. Крім цього, автор не врахував власний потенціал українського національного руху, який ставив собі за мету створення української держави і хоча внутрішні та зовнішні чинники були несприятливі, продовжував активну боротьбу після закінчення Другої світової війни.

Не витримує критики твердження О. Смірнова про те, що метою українського дисидентського руху була не боротьба за демократичні свободи, а збереження української культурної автономії в УРСР (останнє автор вважає крамольним, загрозливим

⁶⁵ Смирнов А. История Южной Руси. – С. 247.

⁶⁶ Там само. – С. 255–256.

⁶⁷ Там само. – С. 249–250; 253–260; 263–268.

⁶⁸ Там само. – С. 267.

для російської культури в Україні!)⁶⁹. Такі діячі, як Левко Лук'яненко, брати Михайло, Богдан та Микола Горині названі у книзі “затягнутими націоналістами”⁷⁰.

Провокативним є твердження, що значна частина жителів Півдня і Сходу УРСР взагалі не вважала себе українцями (sic!)⁷¹. Останніх він навіть у другій половині ХХ ст. вважає “русскими” та “русинами”, котрі просто змінили самоназву!⁷² Однак автор йде ще далі: прийняття Закону “Про мови в Українській РСР” 1989 р. трактує як початок проведення політики “тотальної українізації”, яка нібито мала стати “основою насильної асиміляції усіх російськомовних”!⁷³ При цьому політику русифікації, яку проводила спочатку Російська імперія, а потім СРСР на території України протягом кількох століть, автор вважає природною, а термін “русифікація” – некоректним, бо “малороси теж були «русскими»”⁷⁴.

Україна після 1991 р. у книзі постає як територія боротьби двох територіально-кланових угруповань, які складаються із олігархів і плутократії: південно-східної та центрально-західної⁷⁵. Цей феномен автор вважає природним, з історичним підтекстом, стверджуючи, що південно-східна частина сучасної України збігається із територією Новоросії, Слобожанщини, Донбасу та Криму зі змішаним населенням, а центрально-західна – Малоросії, Правобережжя та Галичини із переважно українським⁷⁶. Відтак причини конфліктів у сучасній Україні автор шукає ледь не в історії ХІХ ст., що загрожує виникненню історичних стереотипів, міфів та фальшивих стратегій розвитку. Помаранчева революція, зауважимо, зображена у книзі як зіткнення цих двох частин України, що закінчилось “захопленням та узурпацією влади націоналістичними силами, встановленням на довгі роки жорсткої системи влади, пригніченням інтересів російськомовних регіонів, які не підтримали Ющенка, жорсткою політикою українізації і американізації”⁷⁷. Автор не вбачає перспектив України у співпраці з ЄС та НАТО⁷⁸ і підтримує поглиблення співпраці із Росією, Казахстаном і Середньою Азією⁷⁹. Крім цього, О. Смирнов є противником унітарної України, прогнозує їй або перетворення у конфедерацію регіонів, або ж розпад⁸⁰.

Із цих тез стає зрозумілим, чим зумовлене постійне акцентування на нібито “неєвропейському” характері України, який він намагається довести, знайшовши розбіжності у циклах української та західноєвропейської історій, які зрозумілі і без спеціальних досліджень⁸¹. При цьому повністю ігнорує збіги циклів історії України

⁶⁹ *Смирнов А. История Южной Руси.* – С. 285.

⁷⁰ Там само. – С. 286.

⁷¹ Там само. – С. 285.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. – С. 290.

⁷⁴ Там само. – С. 151.

⁷⁵ Там само. – С. 321.

⁷⁶ Там само. – С. 322–323.

⁷⁷ Там само. – С. 315.

⁷⁸ Там само. – С. 321.

⁷⁹ Там само. – С. 330.

⁸⁰ Там само. – С. 333; 339.

⁸¹ Там само. – С. 44.

з історіями держав Центрально-Східної Європи, зокрема й теперішніх членів ЄС, у яких є значна кількість спільних тенденцій. Непереконливою є і теза про те, що вищезгадані “ритми Євразії” відіграли значну роль лише в історії Росії та України⁸², адже вони відчутно впливали і на розвиток інших держав, насамперед Центрально-Східної Європи.

Вищенаведені тези – лише незначна частина рефлексій, які виникли під час опрацювання рецензованого видання, адже для повного їх викладу необхідно було б видавати окрему книгу. Однак навіть із зазначеного у цій рецензії можна зрозуміти, що маємо не анонсоване на початку книги “цілісне осмислення української історії”, а чергову науково-популярну публіцистику, яка замість того, щоб якісно дослідити “білі плями” в історії, виважено розкрити питання, які неоднозначно оцінюються в історіографії та призводять до продукування та розвитку історичних міфів та стереотипів у суспільстві, ще більше загострює їх, ставлячи історію на вітар політики, що направлена не на розвиток України, її європейський вибір, а на розбрат та протиріччя.

⁸² *Смирнов А.* История Южной Руси. – С. 49.